

(o. 1850); (6) 699b 66f,77; 161 1906/23:491; 991 49, 1930,212; 339 124 (Tåsinge); (7) 685 23f; 699b 75; 642 42f; 631 21/1 1951 jf. 830 2,1884,171-73; (8) 760 412; (9) 865 111; (10) 549 89; (11) 685 23f; 854 7,1939,53f; (12) 292 232; 806h 157; (13) 418 46; (14) 57c 3,290; (15) 161 1906/46:730; (16) 953 179.

LÆGEMIDLER

1400-t: ærtemel indgår i varmt omslag på halsbyld (1). Kogte ærter giver god fordøjelse og varmer maven, men må ikke spises, hvis man har byld, blegner eller dårlige øjne, det forværrer sygdommen og giver megen tarmluft (2). Mod forstoppelse spises ærter kogt med flæsk; har frysende barselskvinde hævede ben og fødder, bades de med dekokt af ærte-, bønne- og vikkestrå (3).

Henrik Smid 1546ff (4): ærter kogt med persillerødder er en god mad til barselskvinder og udrenser »overflødig urenhed« med urinen, især hvis afkoget tilsættes rosmarin og muskat; dekoktet giver diegivende kvinder megen mælk; ærteafkog drikkes mod vattersot; anvendes til badning af skurvede hoveder, fjerner ansigtsrynker, gør huden ren; dekoktet blandet med honning og bygmel læger ondartede sår. Ærter koges med fugleærter (musevikker) i vand til plaster på hævet og smertende kønsdel.

Simon Paulli 1648, 320: spædbørns arpe (skurv) vaskes med dekokt af ærter, evt. tilsat malurt og springknap (bd. 2), sidder skorpen meget fast tilsættes tusindgylden eller birkeblade, hvorefter hovedbunden aftørres med hvedebrød ristet på gløder.

For kolden (malaria) indgives hylderods bark i ærtesaft (5). Barn, som ikke kan gå, skal have ærter og stegte regnorme (Tarm Jylland; 6). Usaltet ærtevælling hjælper mod hoste (7). For skægpest, dårlige øjne m.m. trykker man en ært meget hårdt ind i huden, så der kommer et sår, ærten skal dagligt skiftes med en ny (Harboøre o. 1870; 8), kloge folk bruger en ært som fontanel til at holde sår åbne, således at patientens urenheder kan flyde ud med materien (9). For at få håret til at gro bades hovedbunden med ærteafkog (o. 1830; 10).

Færøerne: en ært lægges i huden over gigtsmerterende sted, så der fremkommer et sår; ært trilles hen over vorter og kastes så bort eller graves ned, hvor han (hun) ikke færdes, og dér skal den rådne (11).

Pestsyge kreaturer indgives asken af brændt ærtehalv (MFyn; 12). For hestens krop (kværke) gives aftærskede ærter og stødt sennep på foderet

(Samsø; 13), for dens muk (hudbetændelse i kodebøjning) te af knuste ærter, mod tinter i svin halvkogte ærter og hampeavner (14).

LITTERATUR: (1) 15 38; (2) 343 271; 348c 77; 665i 49; (3) 348b 26,29,32,40f; (4) 841 77; (5) 488o 148; (6) 228e tb. 327; (7) 217 14; (8) 903 268; (9) 328f 1,101; 297c 155; (10) 273 182; (11) 752 69,87; (12) 488j 4,459; (13) 57b 1,1808,634; (14) 83 102,304.

OVERTRO

En mark og et havebed med spiselige ærter har altid virket tillokkende på børn (sml. s. 242); de grønne bælg spises med, efter at den indre seje hinde er fjernet (1). For at holde børn borte fra ærterne sagde man, at *ærtekællingen* sad og lurede inde i marken (Stevns; 2), benævnelsen gjaldt også en kvindagtig, fej og sladre person (3) og den, der stak sidste tyvfuld ært på læsset (s. 249); *ærterismanden* var en slags lang og smal vandånd, som lignede et læsetræ (Gylling ved Horsens; 4).

Smerter i skulder forsvinder, når man ved midnat på korsvej kaster tre ærter over skulderen (5). For ligtorne: tag en ært for hver, gå baglæns mod brønd og kast dem deri (Odsherred; 6).

Vorter trykkes hårdt med ært og de vil da forsvinde (Vendsyssel; 7), de skal i nymåne berøres med ært, denne lægges i klud og kastes bort over skulderen (1546; 8), den, som tager kluden op, får vorterne (Sønderjylland; 9); vorter gnides med flækket ært vædet med lidt blod og kastes uset over skulderen i rindende vand eller en brønd (10), mens man siger: ligesom denne ært rådner, skal min vorte svinde (11), ærter, tag vorte med dig! (Odsherred; 12); den, der finder ærten, kommer først til brønden eller trækker vand op, får vorten (13). Ærten kastes for svin (VJylland; 14) eller nedgraves (Læsø; 15). Kloge mand i Ikast satte ært i smertende tand, flækkede ærten og kastede stumperne i brønd (16). – Tilsvarende på Færøerne, se ovenfor.

For at blive usårlig for skud skal man i tøj eller mund bære modne ærter fra plante groet op gennem afskåret hugormehoved (VJylland; 17). Samleje i seng med ærtehalv som underlag giver krølhårede børn (VMøn o. 1900; 18). – Koen bliver sikkert med kalv, hvis den under løbningen står over et knippe ærtehalv (Mors; 19). De stærkeste heste kan ikke trække en vogn af stedet, hvis der i den ligger tre ærter, som bulnede ud i et vandfyldt fodspor (Falster; 20).

Nytårsaften lægges en visk ærtehelm på ageren – flytter blæsten den, bliver det et godt år (Bornholm; 21). – Når ærterne blomstrer, søger ålene ind mod land (ÆRø; 22).

At finde ni ærter i én bælg er et lykkevarsel, og de skal gemmes godt (23), ved fundet må man gøre et ønske (24). En uåbnet bælg med ni ærter anbringes over døren – den først indtrædende bliver ens ægtefælle (Falster; 25), vedkommende har samme fornavn som den, man bliver gift med (26); man holder bælgene op mod lyset for at tælle, hvor mange ærter den indeholder. Finder karlen på marken en *niært* i ny plads, lægger han den på dørtærskelen, og den første pige, som går hen over den, frier hans far til på hans vegne (Strynø; 27). – En *niært* lagt i hjulspor får vogn til at vælte (Odsherred; 12).

LITTERATUR: (1) 462 143; 107; (2) 699b 53; (3) 690 27,1378; (4) 794 4.5,1925–27,213; (5) 830 8,1887, 120; (6) 24 90; (7) 958 1926,83; (8) 841 1577,77b sml. 488o 97; 186 28 (før nymåne); (9) 794 4,1872–73, 153; (10) 488i 4,607–10, 488j 4, 445; 830 8,1887, 123,125f; 760 525; 466 376 (VSjæll.); 358b 231f (i mose); 161 1906/46:230 (NVSjæll.); 865 190; 91 1, 1944,257; (11) 488 6,280; (12) 24c 7f; (13) 891 106; 24 83; (14) 466 376; (15) 644 214; (16) 328f 2, 255; (17) 488 4,1880,403; (18) 107 1953; (19) 572 39,1927, 391; (20) 310 2,1857,112; (21) 822 140 jf. 142; (22) 477b 50; (23) 891 35; (24) 503 30/10 1928; (25) 865 48; (26) 891 147f; 488i 6.2,458f; 830 8,1887,84f; 760 544; 466 65 (VSjæll.); 24 49; (27) 339 282.

SAGN, EVENTYR OG GÅDER

En række sagn beretter om bortført pige, at hun med ærter strøet på vejen viser, hvor røverne holder til (1). I sagn skaber dreng sig om til ært og sluges af gås (Vendsyssel; 2), i eventyr skal prinsesse på rejsen medføre 12 tdr. ærter (3), lærling forfulgt af sin mester forvandler sig til ært (4), en pige, som vil giftes, spiser kun en halv ært (5). – H. C. Andersen, Prinsessen på ærten (1835) (6), Fem i en ærtebælg (1853).

I vor gård der står et træ ..., på det træ der er en gren, hist og her der ses en gren, på den gren der er et blad, ved det blad der er et hus, i det hus der er et æg, i det æg der er en blomme. – Hvorledes kom ærter til byen? Hvordan var de første ærter, som kom til Hamborg? (= runde); hvordan kan man hælde fire pægle i en trepæglflaske? (når den først fyldes med ærter) (7).

LITTERATUR: (1) 488j 4,398; 885 19,1943–44,156

(MSlesv.); (2) 310 1,1854,280; (3) 488 5,163; (4) 310 1,230; 488 7,32; (5) 510 2,1857,212 jf. efterslet 246; 488h 117; (6) jf. 228e 3,187,1153; (7) 488n 154,217, 235.

ORDSPROG, TALEMÅDER, SLANG

Den, som sår ærter ved adelsvejen, får ej alle bælg i laden (Peder Syv 1682); den, der sår ærter ved alfarvej, osv. (1). Det hænger sammen som ærtehelm (Syv 1688 og flg.; 2) er baggrunden for skuespillet *Ærtehelm* (1909) af Gustav Wied og Karen Bramson. Kvinder i vinduet og ærter ved vejen er onde at røgte = svære at passe på; den, der stjæler ærter og sår dem, får bønner igen (3). Blind due kan også finde en ært (4). Når man sår ærter i søer, får man strå som rør (5).

Han er faldet hen i de grønne ærter = faldet i søvn eller i staver, er åndsfraværende; han er som et ærtesold – kan ikke holde på en hemmelighed (6). Det forstår lige så meget som en ært i en bjørnerumpe (Thy; 7). Du har nok spist ærter i dag, så bælgene er faldet for ørene = til den, der ikke vil eller kan høre, hvad der bli'r sagt (Lolland o. 1870; 8). Du tripper som en høne på ærter (Sjælland; 9). »Vil du med, så hæng på«, sagde drengen, han søbede ærtevælling med bagsiden af skeen (Jylland; 10), se iøvrigt s. 246. »Jeg er lige kommet«, sagde soen, hun gik i ærteageren (MSjælland; 11). De er i familie, men så langt ude, at der skal et skib til at rede det ud og navnlig, når der lægges en ært for hvert led (10). Klare ærterne = løse en vanskelig opgave (kendt før århundredskiftet); ti mand om én ært (Jylland; 10). Se elendig ud som en udskidt ært (VSlesvig; 10), sml. æble s. 118.

En *ært* var et størrelsesmål i kogeboøger (o. 1300; 12); *grønært* er en baby eller purungt menneske; *hagl* af en ærts størrelse.

Ærter er slang for militærflys bombelast, *blå* eller *grå ærter* for geværprojektiler; *ærtesuppe* = tæt tåge (13).

Frøerne »koger ærter«, når de kvækker (Stevns; 14). At *koge ærter* er en børneleg, hvor man glider på hug hen over isen, hvilket giver en skrappende lyd (Sjælland; 15); plukke ærter i Burremands ager = børneleg (16).

LITTERATUR: (1) 878 1,255; 198 26; (2) 878 2,223; 690 27,1377; (3) 586 1,1879,575 og 2,480; (4) 944 182; (5) 488d 396f; (6) 228e 3,1153; 488d 396f; (7) 198 51; (8) 783b; (9) 830 8,1887,159; (10) 228e 3, 1153f; (11) 418 188; (12) 343 196,198; (13) 85 127, 85b 110; (14) 1009 7,1918,108; (15) 85b 172; 690 27,1374; (16) 830 1,1884,22.

PROSA OG POESI

Ærteblomsten var ... rød og hvid, den var skær og fin, hørte til de huslige piger, som ser godt ud og dog duer i køkkenet *H. C. Andersen*, Sommerfuglen 1861. [Nyfødt barns tær] en ærterad i bælg *Vilh. Bergstrøm* (1). Det var først i juli måned, somrens sødeste sæson, alle markens ærteblomster sprang i hvide pantolons (lange benklæder) *Sophus Claussen* (2). Store Bælt og Lille Bælt ligger blankt og skært som en åben ærtebælg om sin grønne ært (= Fyn) *Alex Garff* (3).

LITTERATUR: (1) 62 63; (2) 131d 6; (3) 295c 53.

Bønne, *Phaseolus*

HAVEBØNNE, *Phaseolus vulgaris*, stammer fra Peru og kom i 1500-t til Europa; dens fremmede herkomst afspejles i de ældste navne. Midtaldserens og renæssancens »bønne« var hestebønne s. 236, hvorfra navnet overførtes til havebønnen.

Valsk (= udenlandsk) bønne 1594–1794, *tyrkisk bønne* 1647–1863, *indiansk bønne* 1648, *franske bønner* 1808, *tyrkiske ærter* 1817.

Reveløv 1622, 1648 betyder noget rankende, sml. snerle s. 363, *lammebønne* o. 1700 uvist hvorfor, *sminkebønne* o. 1700–1848, frømelet indgik i sminke. Efter bælgens form, farve og anvendelse: *snittebønne* 1785ff, *sværdbønne* 1794ff, *aspargesbønne* 1805ff, *slagsværd-bønne* 1806–17, *ægbønne* 1808, *sabelbønne* 1848, *voks-bønne* o. 1870ff, *ærtebønne* og *bræk-* eller *brydebønne* 1920ff.

LITTERATUR: 689 2,222–24.

DYRKNING OG ANVENDELSE

Havebønnen »sås i mistbede, potter og andre sådanne steder til havernes største prydelse og urtegårdsmændenes og husfædrenes nytte«. – »Når frugten af denne urt bliver kogt eller stegt, finder man den oftere på bordet end i apotekerne« (1648; 1) jf. nedenfor.

To kurve bønner (have- eller hestebønner?) bliver 1579 leveret til Odense (2). Bønner, ærter og boghvede er fredet som korn, og der gives bøde for uden tilladelse at plukke dem i anden mands ager (Rejsby Sønderjylland 1725; 3). Bønnedyrking øger jordens frugtbarhed (4).

O. 1800 dyrkes af sorter bl.a. stange- eller tyrkisk bønne, store slagsværd, stangbønne, perle- eller sukkerbønne, prinsessebønne; bælgene med frø

spises grønne eller de snittes og syltes, også selve frøene anvendes i husholdningen (5). Bønne-stængler nævnes 1814 som hampesurrogat (6).

På Falster er snitbønner o. 1850 alm. dyrket og spist, stuede bønner fra o. 1885, mens brune bønner i hele 1800-t er en hyppig ret (7). De brune frø af en krybende bønne anvendes o. 1900 meget som skibsproviant (8). Nu bruges voks- og snittebønner som gemyse, til henkogning og saltning, men ikke særlig meget. Arealet i gartnerier var 1963 56 ha, høsten 1000 t.

LITTERATUR: (1) 697 1648,318 sml. 81 1647,72, 78,91; (2) 1008 4,1919,73; (3) 75b 387; (4) 653 2, 1802,315f; (5) 398 1806,660; (6) 322 17,63f; (7) 865 49,162; (8) 597 161.

KALENDERREGLER

Bønner skal sås, når kirsebærtræerne blomstrer (1809; 1), sml. agurk s. 257. De spirer ikke, hvis man spiser bønner i sågen (1734; 2) eller i samme uge sår både bønner og ærter (3).

Benedikts dag 21/3, »Bent Støtteso«, skal soen kunne tåle tre slag af en bønnestilk og siden føde sig selv (4), bønne her måske oprindelig bynke, s.d.

LITTERATUR: (1) 427 1809,41; 936 3,1836,155; 760 403; (2) 74 38; (3) 488g 1,38; (4) 842b 1840,14.

LÆGEMIDLER

Af de ældre lægebøgers omtale fremgår ikke, om der med 'bønne' menes have- eller hestebønne (s. 236, 252).

Destilleret vand af blomsterne tjener til ansigtsvask for at få en smuk hud (1648; 1). Mod tandpine lægges bønne kogt i rindende vand fra bæk etc. ved tanden (begyndelsen af 1600-t), brændte og pulveriserede bønner indgår i plaster på kinden (o. 1640), en bønne trædet på snor hænges om halsen som værn mod tandsmerter (1678) (2). Havebønne lagt under tungen stiller næseblod (o. 1700), te af de tørre stængler drikkes for blæresten (1700-t) (3). Bønneblomster indgår i middel mod ansigtspletter (4). Udtræk af bønner drikkes mod diarré (Øjylland; 5). – Blod fra vorte gnides på den ene halvdel af flækket bønne og brændes, det andet stykke nedgraves og vorten forsvinder (NSjælland; 6), sml. ært s. 250.

Bønne er bestanddel af middel for hestens utrivlighed og omslag for dens leddevand; knuste bønner bindes på hestens blinde øjne (1700-t); bades hårlaget med askelud af brændte bønne-stængler, vil det vokse (1703) (7).